

Working Paper:

Koncept i statisti~ki pokazatelji humanog razvoja u
Crnoj Gori

Autori:

Maja Ba}ovi}
Institut za strate{ke studije i prognoze, Podgorica
(ISSP)

Maja Draki}
Institut za strate{ke studije i prognoze, Podgorica
(ISSP)

Institut za strateške studije i prognoze, Podgorica
Biblioteka: Working papers

Glavni urednik biblioteke:
Prof. dr Veselin Vukotić

Urednik izdanja:
mr Petar Ivanović

Tehnička obrada:
Institut za strateške studije i prognoze, Podgorica

Dizajn korica:
Nebojša Klarić

[tampa:
Institut za strateške studije i prognoze, Podgorica

Tiraž:
200 primjeraka

© Institut za strateške studije i prognoze, 2002.

Sva prava zadržana. Ni jedan dio ove knjige ne može biti reprodukovana, presnimavana ili prenošena bilo kojim drugim sredstvom, elektronskim, mehaničkim, za kopiranje, za snimanje ili na bilo koji drugi način, bez prethodne saglasnosti izdavača.

Sadr`aj:

1. Koncept humanog razvoja	5
2. Indikatori humanog razvoja	8

1. Koncept humanog razvoja

Koncept humanog razvoja postaje posebno popularan u poslednjoj dekadi dvadesetog vijeka. *Suština ovog pristupa* je da se povećanje dohotka smatra važnim sredstvom razvoja, ali i {irenje mogućnosti ljudskog izbora kao krajnji cilj svih razvojnih napora. Ovaj koncept se bazira na učenju Amartya Sena, nobelovca za ekonomiju 1999. godine, koji razlikuje *ljudske funkcije* - koje se odnose na mnoge stvari koje pojedinci rade, i *ljudskih sposobnosti!* Odnosno, ovaj prilaz nagla{ava vezu između ekonomskog rasta i ljudskog razvoja.

Veći broj brzo rastu}ih zemalja otkrivaju da velike stope rasta GDP ne uspijevaju da smanje socio-ekonomski gubitak dijelova njihove populacije. Čak i visokorazvijene zemlje pokazuju da visok dohodak nije za{tita od brzog {irenja problema kao {to su pojava droge, alkoholizam, sida, besku}ni{tvo, nasilje i raspad porodičnih domova. U isto vrijeme, zemlje sa niskim dohotkom pokazale su da nije mogu}e postići visoke nivoe ljudskog razvoja ako se ne koriste različiti načini kori{}enja ljudskih sposobnosti.

Nova razvojna iskustva, posebno zemalja u tranziciji, su mo}an podsjetnik da su ekspanzija outputa i bogatstva samo sredstvo razvoja. Krajnji cilj razvoja je *ljudska dobrobit!*

Ljudski razvoj, kako i ističe Sen, ima dvije dimenzije:

Formiranje ljudskih sposobnosti (pobolj{anje zdravlja, znanja i sposobnosti)
Kori{}enje tih sposobnosti za povećanje nivoa zadovoljstva, u produktivne svrhe ili za aktivnosti u kulturnim, socijalnim i političkim poslovima.

U ovom kontekstu ljudski razvoj se mo`e shvatiti i kao *proces povećanja broja izbora* koje čovjek ima ispred sebe a isto tako i kao *povećanje čovjekove sposobnosti*

izbora. Za zemlje u tranziciji, kao što je Crna Gora, ovaj prilaz je još bliži stvarnosti. Naime, ekonomija oskudice (Janoš Kornai) je u većini zemalja Istočne Evrope suvala mogućnost izbora, ne samo u oblasti ekonomije, već i u drugim oblastima¹. Sa druge strane, sposobnosti izbora ljudi također su bile ograničene. Odnosno, to je sposobnost prepoznavanja i tumačenja stvarnosti u kojoj se živi! Ta ograničenost se ogleda npr. u nedovoljnoj građanskoj hrabrosti; nespremnosti da se preuzme rizik za sopstvene odluke, privrženost logici da neko drugi izvrši izbor umjesto nas. Nedovoljne sposobnosti izbora su, npr. u Crnoj Gori kao i u Srbiji usporile proces demokratskog preobraćaja! Snažna medijska kampanja je lako lomila sposobnost ljudi da prepoznaju i izaberu one političke odnosno reformske opcije koje su imale šansu za veću uspjeh u tranziciji!

Ipak, odbacivanje direktne veze između ekonomskog rasta i ljudskog razvoja ne znači i odbacivanje ekonomskog rasta samog po sebi. *Ekonomski rast* ima suštinski značaj za smanjenje siromaštva. Ali, sa aspekta koncepta humanog razvoja *kvalitet* rasta je upravo važan koliko i *njegov kvantitet*. Međutim, suprostavljanje kvaliteta i kvantiteta je pogrešno. Interakcija između kvaliteta i kvantiteta određuje rezultate koji mogu biti dobri, loši ili indiferentni. Odgovarajuće javne politike humanog razvoja treba da prevedu ekonomski rast u poboljšanje života svih.

Krećući se od koncepta humanog razvoja ka politikama humanog razvoja, prvo pitanje koje se postavlja je *zašto mi treba da promoviramo ljudski razvoj i smanjenje siromaštva*. Više je razloga za to, od kojih su posebno važni:

Ljudski razvoj je krajnji cilj
Ljudski razvoj traži veću produktivnost a upravo više obrazovano, zdravo i skiled labor force je najvažniji faktor produktivnosti

¹ Janoš Kornai: Put u slobodnu privredu, Beograd, 1990

Ljudski razvoj je važan za očuvanje životne sredine, jer su ljudi i uzroci i žrtve degradacije životne okoline

Smanjenje siromaštva doprinosi zdravom civilnom društvu i većoj socijalnoj stabilnosti (Streeten, 1994)

Kao ključni elementi politike humanog razvoja mogu se razmatrati:

Humanost, što znači da su ljudi u centru pažnje. Ukupan kvalitet ljudskog života je ultimativan cilj razvoja. Bez obzira koji koncept ekonomskog razvoja izaberemo u svakom slučaju nužna je humanizacija razvoja.

Ljudi su istovremeno *sredstvo i cilj* razvoja. Humani razvoj ne smije se suprotstavljati konceptu razvoja ljudskog kapitala ili upravljanja ljudskim resursima. (vidi: Gary Becker, 2000). *Željnicki* element ova dva pristupa je da oba razmatraju ljudska bića - posebno investicije u ljudski kapital, kroz edukaciju, trening, zdravstvenu zaštitu, kao najvažnije pokretačke snage održavanja ekonomskog rasta. *Razlika između* ova dva koncepta je u tome što koncept ljudskog razvoja tretira ljude istovremeno i kao sredstvo i kao cilj razvoja, dok teorija ljudskog kapitala ljude većinom tretira kao faktor proizvodnje. Indikatori kojima se mjeri prvi prilaz (Indeks ljudskog razvoja) i indikatori proizvodnje (dohodak po glavi) ne moraju biti usko povezani, na što je ukazati i analiza za Crnu Goru.

Osposobljenost. Koncept ljudskog razvoja podrazumijeva *aktivnu ulogu ljudi*, ljude kao participante u stvaranju razvoja, ne kao puke korisnike razvoja. To znači da koncept ljudskog razvoja se ne bazira na socijalnoj pomoći ili na konceptu bogatstva, već na osposobljenosti ljudi da nešto i urade. Razvoj mora biti rezultat slobodnog izbora ljudi a ne da je nametnut!

Jednakost. Koncept ljudskog razvoja odnosi se na sve ljude, bez obzira na rasu, boju, religiju, pol,

starost. Ako razvoj ljudi mogućnost ljudskog izbora, ljudi moraju imati *jednak pristup* mogućnostima. Razvoj bez jednakosti znači restrikciju ljudskog izbora. Pri tome *jednakost treba da bude shvaćena kao jednakost mogućnosti, ali ne i u rezultatima!* Ovo je važno razumjeti, jer se npr. u mnogim zemljama bivšeg socijalizma jednakost shvata samo kao jednakost u raspodjeli rezultata proizvodnje.

Obuhvatnost. Tretiraju ljudi i kao sredstvo i kao cilj razvoja, koncept humanog razvoja uključuje sve dimenzije ljudskog razvoja - ne samo ekonomiju. To se odnosi na *izbore ljudi u svim sferama života, uključujući ekonomsku, političku, socijalnu, kao i životnu okolinu, upravljanje i kulturne aspekte i odnose među ljudima.*

Ovakvo shvatanje humanog razvoja neminovno postavlja pitanje: *{to je uloga države u ovom konceptu? Prije svega, država treba da omogući svim ljudima da učestvuju u procesu razvoja. Ona mora da obezbijedi institucionalni okvir koji omogućava i hrabri učestvovati ljudi u procesu razvoja! Za zemlje u tranziciji, odnosno za Crnu Goru, formiranje prosperitetnih institucija je značajan korak u procesu razvoja. Tržište se u principu zasniva na slobodi izbora koja se odnosi na biznis mogućnosti, potrošačke mogućnosti kao dobrovoljne transakcije među pojedincima. I zaista, sloboda zajedno sa konkurencijom čini tržište efikasnijim.*

Ipak, zbog određenih nedostataka tržišta, država treba da ima *određene intervencije*, pogotovo u dijelu prirodnih monopola, eksternalija, da obezbjeđuje javna dobra. Sve ove intervencije trebaju da sa jedne strane povećavaju kvalitet ljudskog života i slobodu njegovog izbora i sa druge strane da očuvaju pravila tržišne igre. Ukoliko se uloga države ispoljava u ovom kontekstu (npr. velika birokratija, ograničenje slobode, prerregulisanost) to ugrožava koncept ljudskog razvoja.

Sa aspekta koncepta humanog razvoja dr`ava igra ključnu ulogu u promociji ekonomskog rasta i {irenja ljudskih mogućnosti i izbora.

2. Indikatori humanog razvoja

Ključni indikator humanog razvoja je *Indeks humanog razvoja*.

UNDP godišnje izračunava HDI kao mjeru humanog razvoja skoro za sve zemlje u svijetu. Ipak, koncept humanog razvoja je {iri od njegovih indikatora, tako da HDI obuhvata samo tri su{tinske dimenzije ljudskog postojanja i bazira se na obuhvatu:

Srednjeg trajanja `ivota

Stope pismenosti

GDP per capita (PPP \$) kao procjene `ivotnog standarda stanovništva.

Tehničke napomene vezane za računanje indeksa ljudskog razvoja

Po tehničkim napomenama opisanim u Izvje{taju o ljudskom razvoju iz 1997², HDI se zasniva na tri indikatora: dugovječnost, koji je mjeran očekivanim trajanjem `ivota pri rođenju; pokazateljem obrazovanja, koji je mjeran kao kombinacija pokazatelja pismenosti odraslih (za koji je ponder 2/3) i kombinacijom pokazatelja osnovnog, srednjeg i visokog obrazovanja (koji ima ponder 1/3); pokazateljem standarda `ivota, koji je mjeran realnim GDP per capita (u US \$ preračunatim po paritetu kupovne moći - PPP\$). HDI postavlja minimum i maksimum za svaku od dimenzija, a zatim pokazuje koje mjesto zauzima svaka od zemalja na tim ljestvicama - izra`eno kao vrijednost između 0 i 1.

² UNDP. *Izvje{taj o ljudskom razvoju 1997*. New York: Oxford University Press, 1997

Za konstrukciju indeksa, formirane su fiksne vrijednosti koje su minimum i maksimum, za svakog od ovih indikatora:

Očekivanje `ivota na rođenju: 25 godina i 85 godina

Pismenost odraslih: 0% i 100%

Kombinovani bruto pokazatelj upisa u {kolu: 0% i 100%
(kombinovani pokazatelj upisa u osnovne, srednje i visoke {kole)

Realni GDP per capita (PPP\$): \$100 i \$40,000, gdje je skoro izračunati svjetski prosječni dohodak bio \$5,990 (PPP\$) u 1995³ i uzet je kao početni nivo.

Raspon vrijednosti HDI je između 0 i 1, gdje

0 - 0.5 - su zemlje sa niskim ljudskim razvojem,

0.501 - 0.8 - su zemlje sa srednjim nivoom ljudskog razvoja,

0.801 - 1.0 - su zemlje sa visokim novoom ljudskog razvoja.

Metodološki prikaz računanja pokazatelja humanog razvoja dat je na primjeru Crne Gore za 1999. godinu

Indeks humanog razvoja je prosta aritmetička sredina tri osnovna indeksa

$$HDI = (I1 + I2 + I3) / 3$$

I1 - Indeks očekivanog trajanja `ivota

I2 - Indeks obrazovanja

I3 - Indeks društvenog bruto proizvoda

Sva tri osnovna indeksa, I, normiraju se po principu

$$(I - I_{min}) / (I_{max} - I_{min})$$

³ Podaci iz Izvještaja o ljudskom razvoju iz 1998. New York: Oxford University Press, 1998.

Minimalne i maksimalne vrednosti pojedinih indeksa su zadate.

I1 - Indeks očekivanog trajanja `ivota za 1999 godinu

$$I1 = (73,4-25)/(85-25) = 0,807$$

Očekivano trajanje `ivota 1999 = 73,4

Očekivano trajanje `ivota MIN = 25

Očekivano trajanje `ivota MAX = 85

I2 - Indeks obrazovanja

Indeks obrazovanja je ponderisana aritmetička sredina indeksa pismenosti stanovni{tva, sa ponderom 2, i obuhvata stanovni{tva obrazovanjem, sa ponderom 1.

$$I2 = (2*Ip + Io)/3$$

Indeks pismenosti stanovni{tva 1991 = 94.1

Indeks pismenosti stanovni{tva MIN = 0

Indeks pismenosti stanovni{tva MAX = 100

$$Ip = (94.1-0)/(100-0) = 0,941$$

Indeks obuhvata obrazovanjem 1999 = 67.4

Indeks obuhvata obrazovanjem MIN = 0

Indeks obuhvata obrazovanjem MAX = 100

$$Io = (67.4-0)/(100-0) = 0,674$$

$$I2 = (2*0,941+0,674)/3 = 0,852$$

I3 - Indeks Bruto Domaceg proizvoda (BDP)

Indeks BDP je količnik razlike logaritama odgovarajućih vrednosti

$$I3_{1999} = (\log_{10}(3107) - \log_{10}(100))/(\log_{10}(40,000) - \log_{10}(100)) = 0,574$$

Bruto domaci proizvod (PPP) 1999 = 3107 US\$

Bruto domaci proizvod (PPP) MIN = 100 US\$

Bruto domaci proizvod (PPP) MAX = 40,000 US\$

$$HDI_{1999} = (0,807+0,852+0,574)/3 = 0,744$$

Indeks ljudskog razvoja u Crnoj Gori

Sledeća tabela pokazuje indikatore koji su korišćeni za izračunavanje HDI u Crnoj Gori.

Tabela 1: Osnovi indikatori za procjenu HDI (1999)

Indikatori	1999
Očekivano trajanje života (god)	73.4
Stopa pismenosti (%)	94.1
Obuhvat obrazovanja (primarno, sekundarno, tercijarno) (%)	67.4
GDP po glavi stanovnika (PPP)	3.107

Na bazi podataka iz tabele 1 izvode se indikatori u tabeli 2.

Tabela 2: Parcijalni ideksi i indeks ljudskog razvoja (HDI) - 1999

Indeks	1999
Indeks očekivanog trajanja života	0.807
Indeks pismenosti	0.941
Indeks obuhvata obrazovanjem	0.674
Indeks obrazovanja	0.852
GDP index	0.574

Indeks humanog razvoja (HDI)	0.744
------------------------------	-------

Znači, HDI za 1999 godinu u Crnoj Gori iznosi 0,744. {to ovo znači? Ako se kvalitet ljudskog `ivota mjeri kroz sintetički izraz srednjeg trajanja `ivota, pismenosti, obrazovanja i ekonomskih promjena, dobili smo HDI (sve ove komponente zajedno) koji iznosi 0,744. Veličina ovog indeksa se kreće od 0-1, s tim {to veličina od 0-0,5 pokazuje nizak nivo ljudskog razvoja; 0,5-0,8 - srednji nivo i od 0,8-1 visok nivo.

Crna Gora je na srednjem nivou ljudskog razvoja (u intervalu od 0,5-0,8). To je nivo koji danas imaju zemlje kao {to su: Latvija, Belorusija, Rusija, Bugarska, Rumunija, Makedonija, Turska, Albanija, Tunis, Jordan, Kina, Meksiko, Kolumbija, itd.)

Međutim, na{a je procjena da je trend pada sa 1999 godinom zaustavljen u Crnoj Gori. Ve} u 2000 godini zaustavlja se pad Bruto doma}eg proizvoda, pad inflacije, pove}ava se međunarodna pomo}.

Index jednakosti po polovima

Drugi va`an pokazatelj ljudskog razvoja je Indeks razvoja po polovima (GDI). Indeks razvoja po polu koristi iste varijable kao i HDI. Razlika je u tome da GDI prilagođava prosječna postignu}a svake zemlje vezano za bazične indikatore - očekivanje trajanja `ivota, nivo obrazovanja i dohodka - u skladu sa disparitetima u postignu}ima između `ena i mu{karcima. {to je ve}i disparitet među polovima u osnovnim postavkama ljudskog razvoja, to je ni`i GDI u zemlji u poređenju sa HDI.

GDI takođe prilagođava minimalne i maksimalne vrijedno vezane za očekivanje `ivota, iz razloga {to `ene `ive du`e nego mu{karci. Za `ene, maksimalno očekivano trajanje `ivota je 87.5 godina, zahvaljuju}i biolo{kim prednostima dok je minimalna vrijednost ovog

Koncept i statistički pokazatelji humanog razvoja u Crnoj Gori

pokazatelja 27.5; za muškarce su te vrijednosti 82.5 i 22.5 godina (HDI koristi raspon od 25 do 85 godina). Konstrukcija indeksa dohodka je jako kompleksna

Indeks razvoja po polovima (Gender Related Development Index-GDI) indeks, na nivou od 0,724, ukazuje da se Crna Gora i po ovom pokazatelju nalazi u zoni zemalja sa srednjim nivoom humanog razvoja. Sledeća tabela pokazuje parcijalne indekse i indeks razvoja po polovima u Crnoj Gori u 1999 godini.

Tabela 3: Parcijalni ideksi i indeks razvoja po polovima (GDI) - 1999

Indeks	Žene	Muškarci
Indeks očekivanog trajanja života	0.810	0.720
Indeks pismenosti	0.891	0.977
Indeks obrazovanja	0.689	0.658
Indeks jednake distribucije	1999	
Indeks očekivanog trajanja života - jednaka distribucija	0.762	
Indeks obrazovanja - jednaka distribucija	0.932	
Indeks dohotka - jednaka distribucija	0,565	
Indeks razvoja po polovima (GDI)	0.724	

3. Pregled indikatora koji se direktno i indirektno koriste za mjerenje indeksa ljudskog razvoja

1. HUMAN DEVELOPMENT INDEX (HDI)

Life expectancy at birth (years)

Adult literacy rate (%)

Combined primary, secondary and tertiary gross enroment ratio (%)

GDP per capita (PPP US\$)

Life expectancy index

Education index

GDP index

Human development index (HDI) value

2. GENDER-RELATED DEVELOPMENT INDEX (GDI)

Gender -related development index (GDI)

Life expectancy at birth

Adult literacy rate (%)

Combined primary, secondary and
tertiary gross enrolment ratio (%)

GDP per capita (PPP US\$)

3. GENDER EMPOWERMENT MEASURES (GEM)

Gender empowerment measure (GEM)

Seats in parliament held by women
(as % of total)

Female administrators and managers
(as % of total)

Female professional and technical workers
(as % of total)

Women's GDP per capita (PPP US\$)

4. HUMAN POVERTY IN DEVELOPING COUNTRIES

Human poverty index

People not expected to survive to age 40 (%)

Adult illiteracy rate

Population without access

To safe water

To health services

To sanitation

Underweight children under age five

Share of consumption⁴

Poorest 20%

Richest 20%

Richest 20% to poorest 20%

Population below income poverty line (%)

\$1 a day

National povrty line

-

⁴ Household Consumption Survey 2000, Statistical Office of Montenegro

7. PROGRES IN SURVIVAL

Life expectancy at birth (years)

Infant mortality rate (per 1,000 live births)

Under five mortality rate (per 1,000 live births)

People not expected to survive to age 60 (%)

Maternal mortality ratio reported (per 100,000 live births)

8. HEALTH PROFILE

Infant with low birth weight (%)

One-year-olds fully immunized (%)

 Against tuberculosis

 Against measles

Oral rehydration therapy use - number

Pregnant women with anaemia

Tuberculosis cases (per 100,000 people)

Malaria cases (per 100,000 people)

People living with HIV/AIDS

 Total number

 Adult rate (% age 15-49)

Cigarette consumption per adult

 Annual average

Doctors (per 100,000 people)

Nurses (per 100,000 people)

10. EDUCATION PROFILE

Adult literacy rate (% age 15 and above)

Youth literacy rate (% age 15-24)

Age group enrolment ratio (adjusted)

 Primary age group (% of relevant age group)

 Secondary age group (% of relevant age group)

Children reaching grade 5 (%)

Tertiary students in science (as % of total tertiary)

Public education expenditure

11. ACCESS TO INFORMATION FLOWS

International tourism departures

 Thousands

Main telehone lines (per 1,000 people)

Public telephones (per 1,000 people)

Cellular mobile subscribes (per 1,000 people)

Televisions (per 1,000 people)

Personal computers (per 1,000 people)

Internet hosts (per 1,000 people)

* Data from ISSP Household Survey

12. ENERGY USE

Electricity consumption

 Total (millions of kilowatt-hours)

 Index (1980=100)

 Per capita (kilowatt-hours)

Traditional fuel consumption (as % of total energy use)

Commercial energy use (oil equivalent)

Total (1,000 metric tons)

Per capita (kilograms)

GDP output per kilogram (US\$)

Net energy imports (as % of commercial energy use)

13. ENVIROMENTAL PROFILE

Annual internal renewable water resources (cubic metres per capita)

Annual fresh water withdrawals

As % of water resources

Per capita (cubic metres)

Average annual rate of deforestation (%)

Printing and writing paper consumed (kilograms per capita)

Carbon dioxide emissions

Total (millions of metric tons)

Share of world total (%)

Per capita (metric tons)

Sulphur dioxide emission per capita (kilograms)

14. FOOD SECURITY AND NUTRITION

Daily per capita supply of calories

Daily per capita supply of protein

Total (grams)

Daily per capita supply of fat

Total (grams)

Food production index (as % of merchandise imports)

Food aid in cereals (thousands of metric tons)

Food consumption (as % of total household consumption)

15. JOB SECURITY

Unemployed people - registered (thousands)

Unemployed people - survey (thousands)

Unemployment rate (registered)

Total (% of labor force)

Index (1994=100)

Unemployment rate (survey)

Total (% of labor force)

16. PROFILE OF POLITICAL LIFE

Lower or single house (Parliament of Montenegro
is one house body)

Date of latest elections or appointments

Members elected (E) or appointed (A)

Upper house or senate

Date of latest elections or appointments

Members elected (E) or appointed (A)

Voter turnout of latest elections (%)

Political parties represented

In lower or single house

In upper house or senate

17. CRIME

People incarcerated (per 100,000 people)

Juvenile convicted (as % of total convictions)

Total recorded crimes (per 100,000 people)

Total recorded drug offences (per 100,000 people)

Recorded rapes (per 100,000 women aged 15 and above)

Recorded homicides

In country (per 100,000 people)

In largest city (per 100,000 people)